

С Б О Р Н И К

Добруджа в изобразителното изкуство

Художествена галерия - Добрич

Храмът “Св. Димитър” в село Крушари, Добричко

Владимир Димитров

За първи път попаднах на сведения за храма в село Крушари през 2002 г., когато работих по магистърската си теза за храма „Св. Никола” в село Тополница, Дупнишко, изписан от Милош Яковлевич в екип с Марко Минов от фамилията Бундовци от Галичник. Според Асен Василиев, Марко Минов е рисувал и из Добруджа, а именно в село Крушари.¹ Оттогава си поставих за задача да посетя този храм, но все ми се струваше, че е много далеч. През 2006 г. получих покана да участвам в конференцията *Добруджа в изобразителното изкуство* и реших, че е дошъл момента най-накрая да посетя село Крушари.

Нямаше да напиша този текст, без помощта на зам.-кмета на община Крушари г-н Михаил Цонев, за което искам да му благодаря най-сърдечно.

Част от информацията, която съобщавам, е от непубликувания архив на протоерей Иван Балкански, подвизавал се няколко десетилетя като енорийски свещеник в село Крушари. Друг източник на информация, който е използвал и отец Балкански, е *Летопис на село Армутлий, околия Добричка*, 1941 г., 26 машинописни страници. Автор на летописа е Петър Попов, родственик на първия свещеник в селото Петър Стоилов.²

* * *

Съжителството на турци и българи в Добруджа било възможно до започване на руско-турските войни от втората половина на 18 в., когато голяма част от местното българско население било принудено да емигрира във Влашко, Молдова и Русия.

През 1810 г. братята Стоил и Бойчо Стоянови Стоилови от тракийското село Ковчаз, Лозенгардско, бягайки от турските зверства към Влашко и Бесарабия, решават да се заселят в опожареното село Армутлий (днешно Крушари). В село Армутлий се заселват и бежанци от Новозагорско, Великотърновско и от село Червена вода, Русенско.³ Три пъти жителите на Крушари бягали от селото - през 1812 г. по време на Кримската война и по време на Освободителната война от 1877-1878 г. След подписването на Санстефанския мирен договор (1878 г.) жителите на Крушари се завръщат отново и намират селото опустяло, но не опожарено.⁴

След Освобождението селото става център на община от девет села: Армутлий, Азаплар, Ерджий, Кокарджа, Параджик, Бараклар, Каракашла, Кючук

Добруджа в изобразителното изкуство

Ахмед, Хасъ Кюсюрли. Село Крушари е център на община и днес. Името Крушари произхожда от голяма крушова гора, в миналото съществувала в околностите на селото.

* * *

Има сведения за съществуването на няколко култови постройки в Крушари, последната от които е била построяна през 1853 г. и унищожена при пожар през 1860 г. До изграждането на новия храм населението се е черкувало в параклиса, построен в двора на отец Петър Стоилов.

Основният камък на сегашния храм е поставен на 26 октомври (св. Димитър) 1882 г., веднага след което майсторите са си заминали. Сведения за това черпим от *Летопис на село Армутлий, околия Добричка* от Петър Попов и от архива на отец Балкански. Строежът на храма, както посочва поменателната плоча, е започнат през март 1883 г. и завършен на 26 октомври (св. Димитър) същата година (1883 г.). Строителството на храма е поверено на гевгелийския майстор Уста Кочо.

Запазен е следният надпис на западната стена в интериора на храма: „Сеи божествени домъ са созда въ льто 1883 г. въ името на святаго В: М: Димитрий Мироточиваго. Въ князуването на негово височество А. I {Александър} князь българский. Въ митрополитството на г. г. Симеона Варно преславски“. На южната фасада на храма също има запазен надпис, който гласи „Храма е започнат март 1883 г. въ името на св. великомученик Димитър миротвор {мироточиви}. Свършена на 26 октомври 1883 г. завършен на 6 октомври 1883 в името на св. Великомученик Димитрий Мироточиви“. Над централния вход е запазен следният надпис: „Въ името на негово {1883} височество Александръ I князъ български. Настоятел Стоиль Ив. М. Срус. Тим. Вейч. М. Ив.“. Останалата част от надписа е в лошо състояние и не може да се прочете.

По план храмът е кръстовиден. Имало е външна галерия от западната страна, която в началото на XX в. е затворена, като е превърната в канаския и кръщелня.

Стенописи:

Храмът „Св. Димитър“ не е цялостно изписан. Стенописни изображения има из целия храм. При подбора на стенописите не е следвана никаква ясна иконографска програма, още по-малко е използван някакъв модел. Липсват стенописи в най-святото място - олтара.

В зенита на свода са изобразени *Бог Саваот* в централната част на храма и *Успение Богородично* в западната част (над емпория) на храма.

В най-източната част са изписани големи самостоятелни композиции - *Рождество Христово* от южната страна и *Възкресение Христово* от северната страна.

В певниците над прозорците, в тондо са изобразени старозаветните царе-

Добруджа в изобразителното изкуство

пророци Давид и Соломон с характерното за тях богато царско облекло, корони на главите и свитъци в ръцете им.

В най-ниския регистър са изобразени прави светци в цял ръст, като подредбата явно е следвала само и единствено желанието на поръчителите.

На южната стена е изобразен св. Сава Освещени /185 x 120 см/. Това изображение е подарък от Сава Николов Манов от село Върбица, 1890 г. Текстът от свитъка гласи: *Оружие мира кусут поучение, расуждение смирено мудрией по бозе послушание*. Зад образа на св. Сава има богата природна панорама и архитектурен пейзаж. Изображението е силно повредено. Непосредствено до владишкия трон е изобразен св. Василий Велики /185 x 120 см/, чието традиционно място е в олтара. Поръчители на това изображение са *Велю Тодоров, съпруга Цвята и чеда их – Стоянка и Монка от село Върбица 1890 г.* Следват две изображения на светици мъченици, за съжаление днес имената им вече не се четат добре. Петър Попов и отец Балкански ги идентифицират като св. Сава и св. Варвара. В православната агиография не е известна светица с името *Сава*. Дали грешка в разчитането при писането на *Летописа* на Петър Попов през 1941 г., или грешка на зографа води до това недоразумение, ще покажат бъдещите изследвания. Вероятността зографът да е трябвало да се съобрази с волята на дарителя, също не е изключена. Двете светици са в облекла, с каквито се изобразяват обикновено преподобните. И двете държат кръст и броеница. Ктиторският надпис е разрушен и не се чете. Според Петър Попов това изображение е подарък от Стойко Георгиев и също е от 1890 г. Следва изображение на така почитаните в православния свят св. Кирик и св. Юлита.

На западната стена в обща композиция са изобразени няколко почитани в православието светци и светици, а именно св. Параскева – една от най-почитаните светици в България, подарена от Петко Михалев. Следва св. мъченица Анна, подарена от църковния настоятел Вичо Гергев. Св. Игнатий е подарен от друг църковен настоятел Игнат Стоилов. Непосредствено до входа е изобразен и св. ап. Петър, подарен от Милчо Иванов. От северната страна на входа поръчителите ни изненадават отново, като поставят в една обща композиция св. Йоан Рилски и св. мъченица Неделя (85 x 65 см). Ктитор на образа на св. Йоан Рилски е Пею Дойчев, а на св. Неделя – Иван Панев.

На северната стена следват две светици мъченици. Техните имена също не се четат, но тук също няма да се съглася с отец Балкански, който ги идентифицира като св. цар Константин и св. царица Елена. По всяка вероятност, това са св. Екатерина и св. Варвара. Ктитор на тези стенописи е Киро Маринов. Днес, макар те да са в лошо състояние, ясно може да се забележи, че и двата образа са на жени светици. И двете са с царски одежди. Св. Екатерина държи и меч в лявата си ръка.

Следващото изображение е на св. Харалампий и на св. Теодор. Отец Иван Балкански, по всяка вероятност подтикван от родолюбиви чувства, описва св. Теодор като св. Теодосий, патриарх български.

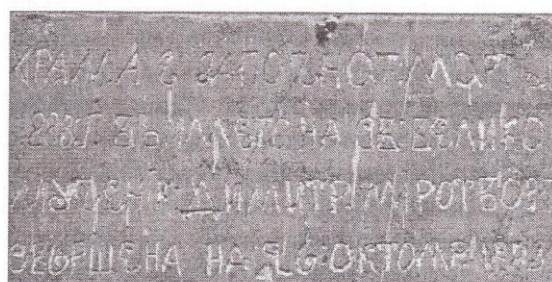
Храмът
"Св. Димитър"
в с. Крушари,
Добричко

Поменателният
надпис в храма

Поменателният надпис
над западния вход на храма

Поменателният надпис
на южната фасада

Това изображение като стил се отличава от останалите стенописи в храма, което навежда на мисълта, че в храма са работили двама или повече зографи. Изображението е подарено от Владун Корлов от село Върбица. И последното изображение в този регистър е на *Благовещението на Мария*, подарено от г-жа Мария С. Манова. И този стенопис е от 1890 г.

Според направения от отец Балкански опис на стенописите, би трябвало да има още едно изображение на св. Тодор Стратилат и на праведния Симеон, но такова аз не открих при моето посещение в храма през октомври 2006 г.

Един стенопис, който липсва в опис на отец Балкански, но е включен в текста на Асен Василиев, е *Страшният съд*. Той също е разположен нетрадиционно. Сцените с подобен дидактичен характер намират своето място обикновено в притвора на храма, тук обаче този стенопис е разположен на западната стена на емпория. Както става ясно и от ктиторския надпис, този стенопис е подарък от женското согласие, или казано на съвременен език от женското дружество в село Крушари. Именно затова е разположен и в женското отделение на храма.

Този стенопис също се отличава в стилово отношение от останалите в храма. Под централната композиция *Страшният съд* са изобразени персонификациите на греховете: непослушница, блудница, разкошник, сребролюбец, немилостив, безбожник, блудник, магьосница, крадец и убиец. Този стенопис заслужава специално изследване.

През годините на османското владичество и след това, има слаб контрол от страна на висшата църковна администрация относно спазването на установените правила при формиране на иконографския репертоар на православните храмове, особено в отдалечени населени места. Вероятно на това дължим неясната иконографска програма, нетрадиционното поддръждане на светците и появата на някои неизвестни светци. Както може да се забележи, повечето дарители са поръчвали образите на светеца, чието име носят. Това е дало своя отпечатък върху украсата на интериора на храма.

Зографите:

Един от най-интересните проблеми, с които се сблъсках докато работих по този паметник, е авторството на стенописите. Петър Петров не споменава никъде имената на зографи. Според Асен Василиев (в статията му *Изобразителните изкуства в някои добруджански селища*, от 1955 г.⁵) тук са работили дебърлии, или по-точно Марко Дебърлията.

Десет години по-късно в своята книга *Български възрожденски майстори* от 1965 г., той посочва като автор на стенописите Марко Минов от Галичник, Македония. Отец Иван Балкански посочва като автори на всичките стенописи и икони Кузма Блаженев и неговия син Макри /Марко/ Блаженев. Авторът дава и кратки биографични сведения за тези зографи, които са изработили стенописите срещу сумата от 3000 лв. Откъде отец Балкански взема сведения за това, не става ясно. При работата ми с архива на отец Балкански, останах с впечатлението, че

той ползва като основа за своя текст *Летописа* на Петър Попов от 1941 г., копие от който се е съхранявал в храма в Крушари и книгата, а може би и устни сведения от Асен Василиев, тъй като част от текста на отец Балкански съвпада с публикуваната 19 години по-рано книга на Асен Василиев.

При моето посещение в храма през октомври 2006 г. успях да видя всички ктиторски и поменателни надписи, макар някои от тях да са в много лошо състояние, но следа от подписи на зографите не открих.

От сведенията, с които разполагаме и от съвременното състояние на стенописите можем да предположим, че: в храма са работили поне трима зографа - един е изписал композицията на *Страшния съд*, втори е нарисувал образите на св. Харалампий и на св. Теодор и трети е изработил останалите стенописи в храма. Стилът на зографа, изписал образите на св. Харалампий и на св. Теодор се доближава до стила на зографите, работили в Югозападна България през втората половина на XIX в. Едно сравнение на образа на св. Харалампий с аналогични светци от подписани паметници показва, че със сигурност образите на св. Харалампий и на св. Теодор не са от Марко Минов. Дали близостта в имената и региона, от които произхождат и двете фамилии, са заблудили големия познавач на българското възрождане, или някоя негова находка, останала непубликувана?! Асен Василиев посочва, че в храма има икони и от други зографи, като Ангел Досюв⁶ и Иванчо Кънчев.⁷ Изследването на останалите стенописи, рисувани, както предполага отец Иван Балкански, от представители на фамилията Фръчковски, ще бъде предмет на отделно изследване.

Бележки:

¹ Василиев, Ас., Български възрожденски майстори, С., 1965, с. 292

² Текстът на Петър Попов е бил в 5 екземпляра по един за храма, училището и читалището в Крушари и за архиерейския наместник в гр. Добрич. Днес е запазен само един екземпляр в личния архив на автора. Копие от „Летописа...” ми бе предоставен от г-жа Веселина Малчева, сродница на Петър Попов. Използвам случая да й благодаря за любезното съдействие.

³ Милчева, В., За първите свещеници на село Крушари, Добричко// Краезнание кн. 6, 2006, с. 12.

⁴ Малчева, В., Пак там, с. 13.

⁵ Василиев, Ас., Изобразителни изкуства в някои добруджански селища// Научна добруджанска експедиция през 1954 г., С. 1955, с. 98-101.

⁶ Василиев, Ас., Български..., с. 54

⁷ Василиев, Ас., Пак там, с. 75